

ARAP GÖÇ EDEBİYATI ENDÜLÜS GRUBU ŞAİRLERİNDE VATAN ÖZLEMİ

Ömer İSHAKOĞLU*

Öz: Çeşitli siyasi, ekonomik ve sosyal sebepler nedeniyle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başta Lübnan olmak üzere Suriye, Filistin ve Ürdün'den Amerika kıtasına göçler yaşanmıştır. Kuzey ve Güney Amerika'da çeşitli ülkelere yerleşen bu göçmenler arasında yer alan edebiyatçılar, buralarda da edebi faaliyetlerini sürdürmüşler ve çeşitli edebi mahfiller kurmuşlardır. Bunlar arasında Brezilya'nın Sao Paulo şehrinde kurulan Endülüs Grubu (el-'Usbetu'l-Endelusiyye) da yer alır. Bu grubun hedefleri arasında Arap edebiyatına, özellikle de şiire yenilikler kazandırmak, ancak bunu yaparken geçmiş ile bağları koparmamaya özen göstermek bulunmaktaydı. Zaten adından da anlaşılacağı üzere bu grup, Endülüs edebiyatının özelliklerini taşımaktaydı. Bu makalede, Arap göç edebiyatının çoğu şairinde görülen vatan özlemi temasının özellikle adı geçen Endülüs Grubu'na bağlı şairlerin şiirlerinde nasıl ele alındığı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs Grubu, Göç, Vatan Özlemi, Brezilya.

HOMESICKNESS IN POETS OF ARABIC LITERATURE OF MIGRATION ANDALUSIA GROUP

Abstract: Because of the various political, economic and social reasons, migrations occurred from the second half of the XIX. century, especially from Lebanon, Syria, Palestine and Jordan to the continent of America. The men of letters among these immigrants, who settled in various countries in North and South America, continued their literary activities and established several literary associations. The Andalusian Group (al-'Usbetu'l-Andalusiyye) which established in Sao Paulo in Brazil is also among these groups. Between this group's goals were bringing innovations to Arabic literature especially to poem without breaking off the connection with the past. Already as the name implies, this group held the properties of Andalusian literature. In this article, how the theme of longing for homeland which is often mentioned in the poets of migration literature and especially in the poetry of Andalusian Group took up will be discussed.

Keywords: Andalusian Group, Migration, Homesickness, Brazil.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, (omer_ishakoglu@yahoo.com).

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ortadoğu’da siyasi istikrarsızlığın artması, beraberinde ekonomik sıkıntıları da getirmiştir. Diğer taraftan Napolyon’un Mısır seferi sonrasında Batı kültürüyle başlayan temas, Amerikan ve Saint Joseph üniversitelerinin kurulması ve ortaya çıkan misyonerlik faaliyetleri sonucunda giderek artmış, Amerika ve Batı özenilen ülkeler haline gelmiştir.

Bütün bu faktörlerin etkisiyle Ortadoğu’dan ilk göç, 1854 yılında Kuzey Amerika’ya yapılmış, 1860’ta meydana gelen Mârûnî-Dürzî çatışmalarının etkisiyle de daha da artarak 1910 yılına gelindiğinde Amerika kıtasındaki Arap göçmenlerin sayısı 60.000’e ulaşmıştır. Göçmenler arasında en kalabalık nüfusu Lübnanlılar oluşturmuştur. Bunda misyonerlik faaliyetlerinin komşu ülkelere göre Lübnan’da daha çok yoğunlaşması ile nüfusun Hıristiyan olmasının da önemli bir payı vardır. Göçlerin ilk adresi daha çok Kuzey Amerika’da New York, Detroit ve Boston iken, daha sonraları Güney Amerika’da Brezilya’da Sao Paulo, Arjantin’de Rio de Janeiro ve Buenos Aires’e, ayrıca Venezuela, Meksika ve Şili’ye de göçmenler gitmiştir. Bunlar ilk dönemlerde küçük ve basit işlerle uğraşmışlarsa da zamanla ticarete başarılar elde etmiş ve buraların büyük tüccarları arasında yer almışlardır.

Göçmenler arasında yer alan yazar ve edebiyatçılar ise, hem geçimlerini temin etmek hem de edebî ürünlerini neşretmek üzere sayıları 250’ye varan gazete ve dergi yayınlamışlardır. Birçok edebî şahsiyeti bir araya getiren bu yayınlar, daha sonra bazı edebî cemiyetlerin doğmasına ve süratle gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu cemiyetlerin ilki, 1900 yılında Lübnanlı bazı gençler tarafından Brezilya’nın Sao Paulo şehrinde Rivâku’l-Ma’arrî (:Ma’arrî Grubu) adıyla kurulmuş ve bu cemiyeti, I. Dünya Savaşı yıllarında kurulan er-Râbitatu’s-Sûriyye (:Suriye Grubu) takip etmiştir. Uzun ömürlü olmayan bu iki girişim, Brezilya’daki Arap göçmenler üzerinde olumlu etkiler bırakmıştır. Savaşın sona ermesinin ardından bu kez Kuzey Amerika’da New York şehrinde Lübnan ve Suriyeli gençlerin gayretiyle 1920 yılında er-Râbitatu’l-kalemiyye (: Kalem Grubu) adlı bir dernek kurulmuştur. Cibrân Halîl Cibrân, Mîhâil Nuayme, İliyâ Ebû Mâdî, Nesîb Arîda ve Reşîd Eyyûb gibi edebiyatçıların bir araya gelmesiyle kurulan bu dernek, 1931 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüş ve hem savunduğu ilkelerle hem de ortaya koyduğu yayınlarla Batı dünyasını ve Arap âlemini oldukça etkilemiştir.

er-Râbitatu’l-kalemiyye’nin giderek gücünü kaybetmesinden sonra özellikle güneyde yeni bir cemiyetin kurulması arayışları içine girilmiş ve 1933’te Brezilya’nın Sao Paulo şehrinde Şukrullâh el-Curr tarafından el-‘Usbetu’l-Endulusiyye (:Endülüs Grubu) adıyla bir dernek kurulmuştur¹. Makalemizin asıl konusunu da bu derneğin

¹ Hüseyin Yazıcı, “Mehcer Edebiyatı”, **DİA**, C. XXVIII, s. 364-365.

yürüttüğü faaliyetler ile bu derneğe mensup şairlerin vatanlarına olan özlemlerini dile getirdikleri şiirler oluşturmaktadır.

el-'Usbetu'l-Endelusiyye (:Endülüs Grubu)

Bir nevi kadîm Endülüs'ü taklit niteliği taşıyan bu cemiyete mensup edip ve şairler, uzak yerlerden Endülüs'e gelip burada büyük bir devlet kuran, ayrıca şiirde yenilikler meydana getiren Endülüs Arapları ile aralarında bir benzerlik görüyorlardı. Bunun yanı sıra Endülüs edebiyatına yakınlaşmalarında, İspanya ile sıkı bağları bulunan halklarla birlikte olmalarının ve kadîm Endülüs dönemini yâd eden bazı İspanyol şairleriyle irtibat kurmalarının da önemli rolü vardı.

Derneğin kurulduğu sıralarda Brezilya'da Arap aydınları arasındaki edebî çalışmalar bir taraftan ülke içinde, diğer taraftan kıtadaki diğer Arap halkına ve Ortadoğu'daki Arap dünyasına ulaşacak şekilde devam ediyordu. *eş-Şark, el-Câliye* ve *el-Endelusu'l-cedîde* dergileri bu gelişmeleri Arap dünyasına ulaştırıyordu. *el-Endelusu'l-cedîde*'yi çıkaran Şukrullah el-Curr'un göç edebiyatını güçlendirmek, bütün Arap âlemiyle irtibatını sağlamak, dinî ve siyasî bir kimliğe bürünmeden Arap edebiyatına hizmet etmek için kurduğu bu müessese, Reşid Selîm el-Hûrî, Kayser Selîm el-Hûrî, İlyâs Ferhât, Şefik el-Ma'lûf, Riyâd el-Ma'lûf, Ni'met Kazan, 'Akl el-Cur ve Husnî Gurâb gibi önemli şahsiyetlerle birlikte Brezilya cumhurbaşkanının derneği kapatma emrini verdiği 1941 yılına kadar Arap edebiyatına hizmet etmeyi sürdürdü.

Bu yeni derneği kuran grubun düşünceleri, bir önceki Kalem grubuyla hemen hemen aynı olmasına karşın özellikle klâsik ve modern edebiyat konusunda birbirinden farklıydı. Bu grubun hedefleri arasında Arap edebiyatına, özellikle de şiire yenilikler kazandırmak, ancak bunu yaparken geçmiş ile bağları koparmamaya özen göstermek bulunmaktaydı. Zaten isminden de anlaşılacağı üzere, adı geçen grup Endülüs edebiyatının özelliklerini taşımaktaydı. Bu grubun düşüncelerini şu şekilde sıralayabiliriz²:

1- Brezilya'daki Arap edebiyatının edebî seviyesini yükseltmek ve Arap edebiyatı ile uğraşanlara destek vermek.

2- Edebiyatçının özgürlüğünü sağlamak. Hem edebiyatı hem de edebiyatçıyı bütün kısıtlamalardan kurtarmak.

² Hüseyin Yazıcı, **Göç Edebiyatı**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2002, s. 113-115. Ayrıca Endülüs Grubu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Dekkak, **Şu'arau'l-usbeti'l-Endelusiyye fi'l-mehcer**, 2. bs., Beyrut, Dâru'ş-şuruk, 1978; Naime Murad Muhammed, **el-Usbetu'l-Endelusiyye: hicretu'l-edebi'l-Arabi ila'l-Berazil**, İskenderiye, Munşeatu'l-Ma'ârif, [t.y.].

3- Siyasetten uzak durmak.

4- Göç edebiyatını Ortadoğu'ya, Ortadoğu'daki Arap edebiyatını da göçmen dünyasına taşımak.

5- Endülüs Arap uygarlığını canlandırmak.

6- Brezilya'daki bütün Arap edebiyatçıları bir araya getirmek.

7- Endülüs Grubu'nun yayım organı olacak bir dergi çıkarmak.

8- Edebî dernekler arasında yakınlık kurmak.

9- Baskılara karşı mücadele etmek.

10- Çağa uymayan gelenekleri silmek.

Endülüs Grubu çeşitli sebeplerle pek çok toplantı düzenlemiş ve bu arada Arap dünyasında büyük beğeni ve takdir kazanan kaside ve makaleler yayımlamıştır. Bunun yanı sıra pek çok edebî konuyu da tartışmış ya da tartışmaya açmıştır. Edebî faaliyetlerini, klâsik Arap edebiyatındaki zengin edebî mirasa dayanarak sürdüren bu grup, şiirlerinde genelde destanî bir yapıya sahip olup toplumsal sorunları ele almış ve sırasıyla Romantizm, Realizm ve Milliyetçilik akımlarının etkisinde kalmıştır.

Milliyetçilik kavramı, bu grubun en çok ilgi duyduğu konudur. Fransa'nın Suriye'ye girişi, 1919 Mısır devrimi, Filistin, Yemen devrimi, Cezayir'in kurtuluşu, 1952 Mısır devrimi vs. gibi pek çok tarihî olayın yankılarını şiirlerinde en derin ifadesiyle geniş bir şekilde bulmak mümkündür. Milliyetçilik duygularını canlı tutarak edebî faaliyetlerini Kalem Grubu gibi geçmişi kötüleyerek değil, geçmişe sahip çıkarak; geçmişten utanarak değil, geçmişle övünerek sürdürmüşlerdir. Kendilerini, geçmişin elçileri olarak görmüşler ve bir zamanlar adaletin simgesi olan ataları ile övünmüşlerdir. Kalem Grubu'nun aksine geri kalmışlığın sebeplerini geçmişe de sahip çıkarak araştırmışlar ve bu bağlamda pek çok şiir kaleme almışlardır³. Biz konumuz gereği Endülüs Grubu şairlerinde vatan özlemini dile getiren şiirler üzerinde duracağız.

Endülüs Grubu Şairlerinde Vatan Özlemi

Vatan özlemini ve gurbeti dile getiren şiirlere, göç edebiyatı şairlerinde çokça rastlamaktayız. Hatta bu konudaki şiirler, göç edebiyatı ile özdeşleşmiştir diyebiliriz. Şair, kalbinin en derinliklerinde hissettiği sevgi ve özlemini vatanındaki her

³ A.e., s. 457-459.

şeyi; tabiatı, halkını, problemlerini, gençlik yıllarını, çocukluk hatıralarını, ailesini, arkadaşlarını, ilk aşkını v.s. hatırlayarak yaşar.

Örneğin eş-Şa'iru'l-kurâvi lakaplı Reşîd Selîm el-Hûrî, kendisine vatanını hatırlatan bir fesleğen görmesi üzerine şu şiirini söyler⁴:

لي منظر حلو ولي عبق	قد كنت مثلك أيها الحبق
واليوم لا زهر ولا ورق	قد كان لي ورق ولي زهر
بين النجوم وعشه الأفق	بل كنت كالحسون مسرحه
جنحتي الحنين ومهدي الأرق	واليوم زقرقتي الأئين وأ

<i>Ben de senin gibiydim ey fesleğen</i>	<i>Güzel görünen ve hoş kokular veren</i>
<i>Yaprak ve güzel çiçeklerle bezenen</i>	<i>Eser kalmadı bugün hiç birinden</i>
<i>Küçük bir serçeydim durmadan öten</i>	<i>Yıldızlarda ve ufukta yer edinen</i>
<i>Bugün inlemeye başladım birden</i>	<i>Özlem ve hasret, etti beni yerimden</i>

Bu gurbet duyguları içerisinde şairler en samimi ve güzel şiirlerini kaleme almışlardır. Kalplerinin derinliklerinde hissettikleri acı ve ızdırapları içtenlikle dile getirmişlerdir. Bir diğer göçmen şair İlyâs Ferhât, vatanına olan hasretini şöyle ifade eder⁵:

آنست فيها كل قفر بلقع	ولعل أكبر ما بليت به نوى
عن معشري متغرب عن مرعي	متغرب عن وطني متغرب
أحد من الثقلين يعرف مضجعي	اليوم أعرف مضجعي وغدا فلا
وسيجعل الأحياء منهم مصرعي	يقضي أحبائي فما أدري بهم

<i>Gurbettir benim büyük imtihanım</i>	<i>Orada çorak arazilere bile alıştım</i>
<i>Vatanıma ve akrabalarımın uzağım</i>	<i>Nerede o çayırларım, meralarım</i>
<i>Bugün belli yerim ve mekânım</i>	<i>Yarın kim bilebilir ne olacak bahtım</i>
<i>Ölüyor sevdiklerim, bihaberdarım</i>	<i>Unutacak beni kalanlar korkarım</i>

⁴ Reşîd Selîm el-Hûrî, *Dîvânu'l-kuravî*, Matba'at Safadî, Brezilya, 1952, s. 83.

⁵ İlyâs Ferhât, *Dîvânu's-sayf*, Sao Paulo, Brezilya, 1945, s. 45.

Gurbet, şair Şukrullâh el-Curr'a o kadar ızdırıp verir ki onu uykusuz bırakır⁶:

يا ليل كم هنتت عيون غير عيني بالرقاد
قد طلت حتى ملني مهدي وأنكرني وسادي
أنا فيك أشعر أنني من غربتي على امتداد

*Ey gece! Benim dışımda nicelerini uykuya daldurdun
Bana her zaman uzun, sıkıcı ve çekilmez kaldın
Gurbet akşamlarımı ise, bitmeden tükenmeden uzattın*

Hiç şüphesiz göçmenin ilk hasret duyguları, gemiye bindiği ve vatanından ayrıldığı ilk dakikalarda başlar. Şair Şefik el-Ma'lûf bu duygularını şöyle dile getirir⁷:

بحر قلبي وذكر ياتي العذابا
لم أفضل على الشروق الغيايا
كيف أنسى الأرحام والأنسابا
غربي يا سفين بي وابتلع يا
أنا لو لم يغشى عيني بأسي
عمرك الله أن نسيت بلادي

*Gurbete götürür beni gemi ve yutar
Gözlerimi kaplamasaydı karalar
Unutulur belki eski diyarlar
Deniz gönlümü, kaybolur hatıralar
Neyime benim gurbette sabahlar
Ama ne mümkün dost ve akrabalar*

Gurbetin uzaması ve özlemin artması üzerine, şair geçmişine dönerek ailesi ve arkadaşlarıyla geçirdiği günleri hatırlar ve tekrar o günlere dönmek ister. Şair Fevzî el-Ma'lûf bu duygularını şöyle ifade eder⁸:

أخي والزمان ضنين بغير الغضا
أثرت بقلبي الحنين لعهد مضى
رتعنا به آمنين صروف القضا
وما زلت من بعده أنوح على بعده

⁶ Şukrullah el-Curr, *Eğâni'l-leyl*, Dâru's-sekâfe, Beyrut, 1961, s. 86.

⁷ Şefik el-Ma'lûf, *Nidâ'u'l-mecâdîf*, Dâru'l-ahed, Beyrut, 1952, s. 34-35.

⁸ Fevzî el-Ma'lûf, *Divân Fevzî el-Ma'lûf*, Dâru'r-Reyhânî, Beyrut, 1957, s. 98.

*Kardeşim! Zaman dayanılmayacak kadar cimri
Oysa geçmişime özlem durmadan kemiriyor içimi
Ne güzel geçirirdik hep beraber vakitlerimizi
Şimdi uzaklarda ağıt yakarak bastırıyorum hislerimi*

Şair hatıraları arasında gezdiği yerleri ve gördüğü güzel manzaraları da hatırlayarak gözyaşları içerisinde özlemine dile getirir. Şair İlyâs Ferhât'ın şu şiirinde olduğu gibi⁹:

صورا طواها البين بين ضلوعي	إني لألمح من خلال دموعي
بي عنك مركبة الزمان ربوعي	أربوع أحبائي لأنت وإن نأت
ألا شعرت برجعة لربيعي	أنا في الخريف وما ذكرتك مرة

<i>Hatırlatıyor birçok şeyi gözyaşları</i>	<i>Ayrılığın içime gömdüğü tabloları</i>
<i>Sevdiklerimle birlikte olan ortamları</i>	<i>Zamanın alıp götürdüğü anları</i>
<i>Sonbaharda anınca bütün bunları</i>	<i>İçime doğuruyor hemen ilkbaharı</i>

Şiirin geriye kalan diğer beyitlerinde şair, hatıraların geçtiği yerlerin ismini sayar ve çocukluğuna giderek, arkadaşlarıyla olan diyalogunu ve sonrasında da ilk aşkı hatırlar. Şair İlyâs Ferhât'ın bir diğer şiiri *Beyne 't-tufûle ve 'ş-şebâb* (:çocukluktan gençliğe), göçmen şairlerin hayatlarına dair en canlı ve etkileyici örnekleri içerir.

Endülüs Grubu şairleri arasında buna benzer, öz vatanlarına dair tatlı hatıraların dile getirildiği şiirlere rastlamak mümkündür. Şukrullâh el-Curr'un *Ummah* (:aneciğim) adlı şiiri ile Şefik el-Ma'lûf'un *el-İyâb* (:dönüş) adlı şiiri bu türdendir. Ayrıca Reşid Selim el-Hûrî'nin de *el-Garîb ve 'ş-şems* (:gurbetçi ve güneş) adlı şiiri de bu türe örnek verilebilir. Şair bu şiirinde vatanına ve yakınlarına olan özlemine güneşin aracılığıyla iletmektedir¹⁰:

⁹ İlyâs Ferhât, *Dîvânu'l-harîf*, Sao Paulo, Breziya, 1945, s. 45.

¹⁰ Reşid Selim el-Hûrî, *a.g.e.*, s. 75.

شمس لبنان انظري حال الغريب وارحميه
 واذكري كل شروق وغروب لذويه
 أنه صب وتذكار الحبيب ملء فيه
 وإذا لحت بميناء «الوطا» مستحمي
 حيث يمشي إخوتي مثل القطا خلف أمي
 فالثمي عني آثار الخطى أي لثم

*Lübnan güneşi! Şu garibin haline bir bak da acı
 Anlat ailesine doğan sabahı... Batan akşamı
 Nasıl sevdiklerini her yudumda hatırladığını
 Korunaklı “Vatâ” limanına ulaştır ışıklarını
 Görürsün orada anamı ve arkasında kardaşlarımı
 Öp benim için onların attığı bütün adımları*

Vatanına olan özlemini dile getiren bir diğer şair ‘Akl el-Curr, Allah’a niyazda bulunarak sevdiği her şeye kavuşma temennisinde bulunur¹¹:

أعدني لأشهد فصل المصيف	وفصل الخريف وفصل الزهر
وفصل الشتاء وعصف الرياح	ووقع الصواعق فوق الحجر
وزمجرة الرعد حول القبور	يدب بقلب الرميم الذعر
ولحف الثلوج تغطي الظلام	فتحسب أن الصباح انتشر

<i>Döneyim de göreyim yaz mevsimini</i>	<i>Güzü ve baharda açan çiçekleri</i>
<i>Kış mevsimini, rüzgârların esişini</i>	<i>Kayalara çarpan kasırgaların sesini</i>
<i>Sarsar gök gürültüsü kabirleri</i>	<i>Yerinden oynatır içindeki kemikleri</i>
<i>Karanlığı örten o kar taneleri</i>	<i>Sanırsın aydınlatır erkenden geceyi</i>

¹¹ ‘Akl el-Curr, *Dîvân ‘Akl el-Curr*, Dâru’s-sekâfe, Beyrut, [t.y.].

'Akl el-Curr, vatanına dönmeyi ümit ederken, kardeşi Şukrullâh el-Curr bu konudaki ümitsizliğini şöyle dile getirir¹²:

أتراي أراك قبل الزوال

وطني والحنين قطع قلبي

Vatanım! Hasretin yaralar içimi

Ölmeden acaba görecek miyim seni

Ayrıca Şukrullah el-Curr'un *Lübnan*, *Cebelu'l-ilhâm*, *Garîk absara 'ş-şâti'* ve *Ve keza'l-muhibb* adlı şiirleri de vatan özlemini en güzel şekilde ifade eder.

Bütün bunların ışığında, göç edebiyatının hem kuzey ve hem de güney kesiminde özlem ve hasret duygularının şiirde ağırlıklı olarak işlendiğini görüyoruz. Klasik Arap şiirindeki özlem ve hasret temalarından farklı olarak, uzak coğrafyalara gitmiş olan göç edebiyatçısı, yaşadığı ülkenin farklı kültüründen, dilinden, tabiatından ve sosyal yapısından dolayı çektiği sıkıntılar sebebiyle her anında vatanına özlem duymuştur. Ayrıca kendisini göçe zorlayan siyasi, sosyal ve ekonomik problemlere sürekli içerleyerek, çözüm yolları arayışına girmiştir. Bu yönüyle göç edebiyatı, hüznün, hasret ve özlemlerle doludur.

Kaynakça

- Hüseyin Yazıcı, "Mehcer Edebiyatı", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. XXVIII, s. 364-365.
- Hüseyin Yazıcı, Göç Edebiyatı, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2002.
- Ömer Dekkak, Şu'arau'l-usbeti'l-Endelusiyye fi'l-mehcer, 2. bs., Beyrut, Dâru's-şuruk, 1978.
- Naime Murad Muhammed, el-Usbetu'l-Endelusiyye: hicretu'l-edebi'l-Arabi ila'l-Berazil, İskenderiye, Munşeatu'l-Ma'ârif, [t.y.].
- Reşîd Selîm el-Hûrî, Dîvânu'l-kuravî, Matba'at Safadî, Brezilya, 1952.
- İlyâs Ferhât, Dîvânu's-sayf, Sao Paulo, Brezilya, 1945.
- Şükru'llah el-Curr, Eġânî'l-leyl, Dâru's-sekâfe, Beyrut, 1961.
- Şefîk el-Ma'lûf, Nidâ'u'l-mecâdîf, Dâru'l-ahed, Beyrut, 1952.

¹² Şükru'llah el-Curr, **Burûk ve ru'ûd**, Dâru's-sekâfe, Beyrut, 1971, s. 98.

Fevzî el-Ma'lûf, Dîvân Fevzî el-Ma'lûf, Dâr Reyhânî, Beyrut, 1957.

İlyâs Ferhât, Dîvânu'l-harîf, Sao Paulo, Brezilya, 1945.

'Akl el-Curr, Dîvân 'Akl el-Curr, Dâru's-sekâfe, Beyrut, [t.y.].

Şükrullah el-Curr, Burûk ve ru'ûd, Dâru's-sekâfe, Beyrut, 1971.